

Методичні рекомендації 2023/2024 н.р. Громадянська та історична освітня галузь, освітня галузь «Суспільствознавство»

ІСТОРІЯ

У 2023/2024 навчальному році Нова українська школа завершує адаптаційний цикл, переходячи до вивчення освітніх дисциплін громадянської та історичної освітньої галузі у 6 класі. Паралельно освітні заклади, що визначені як пілотні для апробації навчально-методичного комплексу НУШ, переходять до його пілотування у 7 класі.

Пріоритети нашої роботи, серед яких збереження життя і здоров'я учнів та їхній усебічний розвиток, формування у здобувачів освіти рис відповідального громадянина зі сформованими життєвими компетентностями, ціннісними установками, прописані у тексті Закону України «Про повну загальну середню освіту» [1], Державного стандарту базової середньої освіти, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2020 № 898 [2].

В умовах інформаційної війни проти України зростаюче значення має також і здатність молодого покоління критично аналізувати інформацію і бути стійкими до інформаційних впливів (медіаграмотність).

Міністерством освіти і науки України затверджено «Типову освітню програму для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти» (наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.2021 р. № 235, <https://drive.google.com/file/d/1b9Xkh0UQHxX52oxTz6ZzMgm9WUurHadb/view>, що поетапно впроваджується, починаючи з 2022/2023 навчального року.

Для реалізації громадянської та історичної освітньої галузі Державного стандарту з переліку назв навчальних предметів та інтегрованих курсів, визначених Типовою освітньою програмою, різними авторськими колективами створено 12 модельних навчальних програм для 5-6 класів, яким надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України».

Модельні навчальні програми слугують основою для розроблення навчальних програм, навчальної та навчально-методичної літератури для 5-9 класів і уможливають реалізацію закладами освіти академічної свободи.

Згадані вище модельні навчальні програми та навчально-методичне забезпечення до них розміщено на офіційному вебсайті Міністерства освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayins-koyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>) [3].

Нагадуємо, що розроблені на базі модельної програми, освітня програма закладу і навчальна програма з предмета – це обов'язковий для виконання документ для вчителя, тому необхідно ретельно опрацювати пояснювальні записки до кожної із програм. Адже саме у них сформульовані мета, завдання, змістові лінії, структура і найголовніше – структуровано викладений компетентнісний потенціал навчальної дисципліни в усій його ієрархії та розкриті ресурси і способи його формування.

Освітній заклад у рамках базової школи може обирати інший варіант модельної навчальної програми з освітнього предмета.

Стосовно навчально-методичного комплексу, то його ядром завжди був, є і в доступному для огляду майбутньому залишиться підручник. Маємо обґрунтовані очікування на поліпшення у 2023/2024 навчальному році ситуації і на цьому напрямі. Підсумки вибору підручників для 6 класу Нової української школи підтверджують загальнодержавний тренд щодо закріплення лідируючих позицій авторських колективів. Це авторські колективи модельних навчальних програм курсів «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» (автори Піскарьова І.О., Бурлака О.В., Майорський В.В., Мелешенко Т.В., Щупак І.Я.), курсів «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи» (автори Пометун О.І., Ремех Т.О., Малієнко Ю.Б., Мороз Н.В.), курсів «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти. 5-6 класи (інтегрований курс)» (автори Власова Н.С., Желіба О.В., Кронгауз В.О., Секиринський Д.О., Щупак І.Я.) і (автори Кафтан М.В., Козорог О.Г., Костюк І.А., Мудрий М.М., Селіваненко В.В.).

Явний фаворит серед прихильників курсу «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» підручник для 6 класу (авторський колектив Щупак І.Я., Бурлака О.В.) та інші.

З текстами підручників для 5-6 класів НУШ можна ознайомитися на сайтах ІМЗО та видавництв, зокрема у «Навчально-методичній скарбниці НУШ.

Громадянська та історична галузь» [4]. Окрім того у цій же скарбниці наведений перелік й інших складових НМК: календарно-тематичне планування, таблиці, електронні додатки, аудіо та відеофайли тощо. Не треба забувати, що невід'ємною складовою навчально-методичного комплексу є атласи і карти.

У **2023/2024 навчальному році в 7-11 класах** чинними є навчальні програми з історії, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року No 698 із внесеними змінами та доповненнями:

– «Історія України. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

– «Історія України. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

– «Всесвітня історія. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

– «Всесвітня історія. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

– «Історія: Україна і світ (інтегрований курс). 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

Усі навчальні програми розміщено у відповідній рубриці офіційної вебсторінки Міністерства освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/ua>) [5].

Ці ж програми рекомендовано використовувати для класів з поглибленим вивченням історії. Учитель/вчителька розробляють календарне планування на основі рекомендованих програм. Кількість годин на вивчення тієї чи іншої теми визначаються вчителем/вчителькою самостійно. При цьому рекомендуємо більше годин відводити на практичні роботи.

Відповідно до чинних навчальних програм навчання предметів «Історія України» і «Всесвітня історія» може здійснюватися паралельно або послідовно.

Для підвищення ефективності навчальної діяльності учнів/учениць та розподілу навчального часу в навчальних програмах запропоновано синхронізувати навчання історії України та всесвітньої історії в 7-11 класах. Перехід до синхронізації може відбутися на початку або впродовж навчального року, наприклад, на початку семестру. Учителька/учитель може використовувати запропоновані в навчальній програмі таблиці синхронізації або вносити в них доречні зміни.

Пріоритетним напрямом змін у змісті програм з історії є подальша деколонізація, декомунізація і дерусифікація українського освітнього та інфомедійного простору загалом, акцентування уваги на регіоналістику, зокрема кримськотатарський фактор, та мотиви соборності України, формування в учнів мотивації та здатності захищати рідну землю, спираючись на знання історії.

Помітне місце у змісті програми, особливо історії ХХ – ХХІ ст. відведено і питанням **виховання української національної пам'яті** як основи української національної ідентичності (геноцидні практики тоталітарних властей, формування українського пантеону, використання українського національного історичного календаря тощо). Це і є реалізація політики декомунізації, прописаної у відповідних Законах про декомунізацію [6], [7], [8], [9]. Ці питання знаходяться в епіцентрі змін у змісті підручників з історії для Нової української школи, вони активно обговорюються і в публічному інформаційному просторі, зокрема у циклі вебінарів з учителями історії, які зніціював і провів Український інститут дослідження Голокосту «Ткума» [10].

Історична освіта в закладах загальної середньої освіти реалізується на навчальних заняттях із предметів і курсів інваріантної та варіативної складових навчального плану освітньої програми закладу, а в старших класах – на навчальних заняттях із предметів і курсів за вибором відповідно до одного з визначених рівнів (рівень стандарту – обов'язковий мінімум змісту навчального предмета; рівень профільної підготовки – поглиблений зміст з орієнтацією на майбутню професію).

Поради щодо наповнення

Науково-методичного кейсу вчителя історії

Джерелом важливої інформації для професійного розвитку вчителя є сайт Українського інституту національної пам'яті, команда якого пропонує освітянам цілу низку цікавих проєктів із малодосліджених сторінок нашої історії [11].

З цікавими напрацюваннями передових учителів у процесі викладання громадянської освіти, історії, правознавства можна ознайомитися і на сайті Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» [12].

Багато інформації для власного професійного розвитку може отримати вчитель історії також і з публікацій В.В'ятровича [13]. Важко уявити сучасний науково-методичний кейс учителя історії і без наявності в ньому робіт таких відомих істориків і публічних інтелектуалів як Ярослав Грицак [14], Іван Патриляк [15], Сергій Плохій [16], Тімоті Снайдер [17], які суттєво розширюють горизонти наукового пізнання минулого.

Стосовно того, **як** викладати історію в умовах війни, то назагал відповідь на таке питання може бути одна – це перш за все **дотримання вимог нормативної бази**. Окрім того: варто дослухатися і до таких порад як використання на уроках компетентнісного потенціалу підручника; творчий підхід до справи та пошук власного творчого почерку; доречне практикування інтерактивних методик навчання; переведення (у разі необхідності) навчання у цифровий формат або використання його елементів у режимі змішаного навчання; виконання учнівських проєктів; контроль і об'єктивне оцінювання

роботи кожного учня, особливо у класах Нової української школи. Щодо оцінювання, то тут варто знайти консенсус з колегами і пред'являти єдині вимоги.

Неможливий сучасний освітній процес і без задіяння онлайн-інструментарію та відкритих інформаційних ресурсів, як от:

Застосунки і Google-додатки:

Zoom: <https://zoom.us/>

Google Meet: <https://meet.google.com/>

Google Classroom: <https://classroom.google.com/>

Онлайн-дошки:

Padlet: <https://uk.padlet.com/>

Jamboard: <https://jamboard.google.com/>

Youtube-канали:

МОН України: <https://www.youtube.com/c/MONUKRAINE>

Інституту модернізації змісту освіти: <https://www.youtube.com/channel/UCb99utEiwpGkESp19mxAfdg>

Освітні платформи:

Всеукраїнська школа онлайн: <https://www.youtube.com/channel/UCqSeppXKUO6x8FSCWiMD1zA/featured>;

Навчальна платформа learningapps. Категорія Історія. <https://learningapps.org/index.php?category=9&s=>

EdEra: EdEra-студія онлайн-освіти (ed-era.com);

Курси з історії та правознавства.

Prometheus: <https://prometheus.org.ua/>;

Різноманітні курси для особистісного розвитку.

Освіторія: <https://osvitoria.media/>

Електронні бібліотеки

Електронна бібліотека ДІАСПОРИАНА. Історія: <https://diasporiana.org.ua/category/istoriya/>

Електронна бібліотека Інституту історії НАН України <http://resource.history.org.ua>

Сайт Національного музею Голодомору-геноциду: <https://holodomormuseum.org.ua/>

Сайт НРЕС (Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору): <https://www.holodomor-hrec.com/>

З методичної точки зору, головна зміна, для якої готується шкільна історична освіта – це перехід від лінійного принципу подачі матеріалу паралельних курсів вітчизняної та

світової історії до вивчення єдиного інтегрованого курсу історії на основі прийнятого у демократичному світі концентричного підходу.

Одним із ключових напрямів діяльності вчителя історії у школі та поза її межами є і **пошукова, історико-красознавча робота**. Адже вона несе в собі величезний потенціал громадянського виховання та формування у школярів української національної ідентичності.

І її епіцентром у школі має бути сучасний **кабінет історії**. Нинішня ситуація створила унікальні умови для дослідження нами коріння своєї ідентичності, пізнання свого старого і творення і пошанування нового українського пантеону національних героїв. Змішаний формат навчання дозволяє нам ширше використовувати у роботі з учнями екскурсії як наживо, так і в онлайн-форматі, проводити пошукові дослідницькі експедиції, активно долучатися до проєктів по створенню шкільних музеїв, писати літопис допомоги фронту, допомагати волонтерам свого освітнього закладу і населеного пункту наближати перемогу.

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Правознавство як навчальний предмет сприяє особистісному розвитку і творчій самореалізації кожного учня/учениці через визнання загальнолюдських цінностей, здатності розуміти й оцінювати правові явища та процеси, формувати критичне мислення, аналізувати життєві ситуації відповідно до чинних правових норм.

У 2023/2024 навчальному році чинними є навчальні програми «Основи правознавства. 9 клас» та «Правознавство (профільний рівень). 10-11 класи».

Програми розміщено на офіційному вебсайті Міністерства (<https://mon.gov.ua/ua>). [18].

В умовах правового режиму воєнного стану у законодавстві України, починаючи з 24 лютого 2022 року, були прийняті норми тимчасового характеру.

Зокрема, це стосується примусового відчуження майна, управління об'єктами державної і комунальної власності, оподаткування, надання адміністративних послуг тощо. У зв'язку з цим, при ознайомленні учнів/учениць із станом поточного законодавства варто співставляти та порівнювати дію постійних і тимчасових правил, норм та процедур.

Для наскрізного викладання прав людини у межах курсу «Основи правознавства» для 9 класу та предмета «Правознавство» (профільний рівень) для 10-11 класів важливо підтримувати рівень компетенцій учнів у цій царині.

Помічним у цьому контексті стане онлайн-курс «Права людини в освітньому просторі», розроблений Координатором проєктів ОБСЄ в Україні спільно зі студією онлайн освіти EdEra за підтримки Міністерства освіти і науки України та рекомендований Міністерством. Курс допоможе учням зрозуміти сутність та еволюцію концепції прав людини; права кожної людини та особливості прав дитини; умови обмеження прав та їхнє гарантування державою; права учасників освітнього процесу, зокрема, в Інтернеті; ідею освітнього закладу, дружнього до дитини; стан дотримання прав у закладі освіти; механізми захисту прав людини в Україні <https://courses.edera.com/courses/>.

Курс стане в пригоді під час викладання правознавства чи позакласної правової роботи; його можуть зараховувати заклади післядипломної педагогічної освіти при проходженні вчителем курсів підвищенні кваліфікації (за умови отримання сертифіката).

В умовах війни актуальним є курс за вибором «Міжнародне гуманітарне право» (для учнів 10(11) класів закладів загальної середньої освіти), програма якого рекомендована

Міністерством. Вивчення курсу спрямоване на вироблення в учнів стійкої зацікавленості проблемами міжнародного гуманітарного права; формування вміння використовувати гуманістичні цінності як базові в повсякденному житті і в подальшій професійній діяльності, вести діалог, спілкуватися з носіями різних культур і цінностей; розвиток культури ненасильницьких відносин, вміння аналізувати власні погляди тощо.

Українською Гельсінською спілкою з прав людини та Національним Товариством Червоного Хреста в Україні за підтримки Міністерства розроблено посібник та онлайн-курс «Вивчаючи міжнародне гуманітарне право». Їх завдання – сприяти формуванню громадянської компетентності учнів через опанування комплексом знань, умінь і ставлень, які просувають ідею людяності і формують запит щодо зменшення насильства під час збройного конфлікту, нетерпимого ставлення до воєнних злочинів, подолання безкарності та постконфліктного врегулювання і впровадження перехідного правосуддя.

Курс розрахований на 17 навчальних годин і складається із 10 тем/модулів, має вступ та урок узагальнення. Кількість годин на вивчення кожної теми – орієнтовна. Учитель може самостійно планувати освітній процес залежно від поставлених завдань, наявності навчального часу та особливостей учнівського колективу. Цей курс може вивчатися як курс за вибором у 10-11 класах, поглиблений модуль у курсі правознавства, використовуватися як програма тематичного гуртка тощо.

Для проведення цікавих та практичних уроків із правознавства можна використовувати матеріали Освітнього центру, що офіційно відкрився у Верховній Раді України 19 липня 2019 року. Його мета – підвищення довіри громадян до Верховної Ради України через ознайомлення їх з роботою парламенту та депутатського корпусу. Головною цільовою аудиторією Освітнього центру Верховної Ради України є молодь, зокрема школярі та студенти. https://portal.rada.gov.ua/documents/origin_docum/2592.html

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

У 2023/2024 навчальному році чинною є навчальна програма «Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас» для закладів загальної середньої освіти. Програму розміщено на офіційному вебсайті Міністерства. [19]

Громадянську освіту в закладах загальної середньої освіти не варто обмежувати урочною діяльністю. Зміст такої освіти передбачає наскрізну реалізацію її завдань на всіх рівнях освітнього процесу: навчанні, позакласній роботі, виховному середовищі закладу освіти, соціальному партнерстві з місцевою громадою та батьками й оточенням учнівства.

При викладанні інтегрованого курсу «Громадянська освіта» варто звертати особливу увагу на формування в учнів медіаграмотності. Оскільки йдеться про вміння учнів та вчителів розрізняти спроби ворожої пропаганди медійного проникнення у нашу підсвідомість та недопустимість легковажного поширення учнями у відкритому інформаційному просторі чи іншому публічному просторі різного роду символіки рашизму.

Всеукраїнською Асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба», на основі багаторічного досвіду імплементації освіти для демократичного громадянства в Україні, створено онлайн-платформу підручника з громадянської освіти для 10-класу www.citizen.in.ua. Зокрема, на платформі www.citizen.in.ua працює онлайн курс з громадянської освіти для учнів 10 класу, що складається з 60 інтерактивних відеоуроків від кращих учителів громадянської освіти України.

Всеукраїнською спілкою викладачів суспільних дисциплін і громадянської освіти на основі багаторічного досвіду впровадження громадянської освіти в систему освіти

України та підручникотворення було розроблено підручник для студентів ЗВО «Громадянська освіта та методика її навчання» <https://go.gromadosvita.org.ua/>. Цей підручник є корисним ресурсом для вчителів у галузі громадянської освіти, спробою представити сучасний підхід та методики викладання громадянської освіти. Його зміст відповідає запитам сучасної системи освіти і є компетентнісно орієнтованим.

Для вчителів стануть у нагоді навчальна програма для учнів 8 (9) класів «Основи медіаграмотності» (пропедевтичний курс).

На методичному ресурсі АУП <https://toolbox.medialiteracy.org.ua/> у рубриці «Медіаграмотність в умовах війни» розміщені розробки занять. На базі онлайн-бібліотеки з медіаосвіти АУП є портал «Медіаосвіта та медіаграмотність» (<http://www.medialiteracy.org.ua>) як інтерактивна платформа для спілкування педагогів. Там розміщено відео, новини медіаосвіти, електронна бібліотека, календар подій, плани уроків, презентації тощо.

Під час вивчення курсу «Громадянська освіта» та інших предметів і курсів освітньої галузі допоміжним у навчанні учнів/учениць медіаграмотності та навичок критичного мислення стануть: посібник «Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін»; електронний посібник для вчителя «Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства». Також корисними будуть практичні вправи для розвитку медіаграмотності та критичного сприйняття інформації, зібрані в посібнику: Інфомедійна грамотність онлайн: посібник для тренера / за заг. ред. Тараненко О. / Розроблено в межах проєкту «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність».

https://filter.mkip.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/l2d-e_online_curriculum_6s_8-1.pdf

<https://www.aup.com.ua/mm/>

Для організації активного навчання учнів/учениць громадянської освіти помічними будуть «Методичні матеріали для інтегрованого курсу «Громадянська освіта» (10 клас): посібник / автор-укладач Т.Ремех.

<https://cutt.ly/PwqL05KB>.

Формуванню громадянської компетентності, а також розвитку міжкультурної і миротворчої освіти сприяє також наскрізний інтегрований курс «Культура добросусідства». Курс може стати важливим складником громадянської освіти дітей різного віку через залучення до освітнього процесу батьківства і громади, що сприяє розвитку інтеграції в суспільстві, а також через врахування регіональних і етнокультурних особливостей різних областей України. Цей курс може викладатися як предмет варіативної частини і в позаурочній діяльності – на годинах спілкування, ранкових зустрічах, у гуртковій роботі тощо. Програми і методичні посібники курсу дають змогу широко використовувати технології активного навчання учнів/учениць (тренінги, дискусії, ділові ігри, кейс-стаді та ін.), а також організувати інтерактивне навчання через дистанційні форми за допомогою онлайн-платформ та різних онлайн-інструментів. Детальніше з усіма матеріалами можна ознайомитися на сайті «Культура добросусідства» www.kdukraine.com.

Рекомендуємо врахувати під час проведення уроків з теми «Лобювання інтересів та корупція» в курсі «Громадянська освіта (інтегрований курс)» в закладах середньої освіти та закладах професійної та професійно-технічної освіти наступне: звернення до поняття доброчесності як позитивної концепції, що популяризує дотримання правових та етичних стандартів, замість корупції як негативного явища, яке підриває суспільний устрій; звернення уваги учнів на поняття доброчесності та доброчесної поведінки; акцентування

уваги на необхідності дотримання доброчесної поведінки у повсякденному житті; ознайомлення учнів/учениць із наявними інструментами запобігання корупції та можливостями їх використання. Для підготовки уроків рекомендуємо використовувати інформаційні матеріали, розміщені на сайті [Офісу розбудови доброчесності при Національному агентстві з питань запобігання корупції](#), а також **методичні рекомендації** до проведення антикорупційних уроків.

У закладах середньої освіти України впроваджується Всеукраїнська програма освіти для демократичного громадянства «Демократична школа», розроблена Європейським Центром ім. Вергеланда, Радою Європи та Міністерством освіти і науки України. Її метою є підтримка реформ із демократизації та децентралізації у сфері середньої освіти в Україні, упровадження освіти з демократичного громадянства та прав людини. Для підтримки розвитку культури демократії в освітніх закладах, розвитку громадянських компетентностей учнівства, формування цілісного розуміння культури демократії, впровадження у закладах освіти розроблено такі онлайн-інструменти:

- збірка інтерактивних вправ для розвитку громадянських компетентностей на уроках різних предметах, т.зв. Тулбокс <https://www.schools-for-democracy.org/onlain-resursy/toolbox>;

- інтерактивний посібник «Як побудувати демократичну школу: Інтерактивний посібник про загальношкільний підхід до формування демократичної культури школи та розвитку громадянських компетентностей» https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+DemSchool101+2019_T3/about

- цикл онлайн-курсів: «30 кроків до нової української школи: навчаємо громадянина»: «Стартуємо до успішної школи» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2020_T3/about), «Успішне вчителювання – прості рецепти на щодень» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2021_T1_3/about), «Секрети успішних директора і директорки школи» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS102+2021_T1/about), «Школа та громада для дитини» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2021_T1_4/about).

Викликом для громадянської освіти є активна цифровізація суспільства, що потребує знань і навичок для безпечної присутності та ефективної діяльності людини в онлайн-просторі. Згідно з моделлю освіти задля цифрового громадянства Ради Європи, розвиток громадянських компетентностей у цифрову добу повинен зокрема, включати навчання учнів/учениць онлайн- участі у демократичних процесах, реалізації та захисту прав людини, безпечної та відповідальної поведінки онлайн, умінь формувати і підтримувати власну цифрову репутацію, правильно розподіляти цифрове навантаження. Для ознайомлення із поняттям освіти для цифрового громадянства та його окремими складниками розроблений онлайн-курс для вчителів та директорів шкіл «Шкільне життя онлайн» (програма «Демократична школа»)

https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+SL_ONLINE101+2022_T1/about

Джерела та література

1. Верховна Рада України. Офіційний портал. Закон України «Про повну загальну середню освіту». – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

2. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. Державний стандарт базової середньої освіти затверджений Постановою Кабінету Міністрів України Постановою

Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2020 року No 898. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>.

3. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>

4. Інститут модернізації змісту освіти. Офіційний сайт. Навчально-методична скарбниця НУШ 5-6 класи. xlsx: Громадянська та історична освітня галузь. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1mC99CMln4MEbhWG4v62ptgK8i0MpJAv/edit#gid=7959224715>.

5. Міністерство освіти і науки. Офіційний сайт. Всесвітня історія. Історія України. 6-11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREK-PRES-2022: Електронний ресурс. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>

6. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.

7. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>

8. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»: <https://ips.ligazakon.net/document/T150316>

9. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років»: <https://ips.ligazakon.net/document/T150315?an=1>.

10. Сайт Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»: <https://tkuma.dp.ua/ua/>;

11. Сайт Українського інституту національної пам'яті: <https://uinp.gov.ua/>;

12. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». Офіційний сайт: <https://ww2.novadoba.org.ua/>

13. В.В'ятрович Нотатки з «кухні переписування історії». – К.: Наш Формат, 2022. – 528 с.; Він же За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна та ін. Він же. Історія з грифом «секретно»;

14. Я.Грицак Подолати минуле: глобальна історія України: Київ: Портал, 2021. – 432 с.; Подкасти Ярослава Грицака: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLpXNW3lwgte8h2eIBMo-X2zhnh5HwKHGo>; <https://www.youtube.com/@HistoryShchupak>.

15. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939-1960 роках – Харків: КСД, 2015. – 512 с.; Він же. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939-1960 рр.) Монографія. – Київ: ВД «АДЕФ – Україна»: 2020. 712 с.

16. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2-е вид. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 496 с. Він же. Ядерне безумство. Історія

Карбської кризи. – Харків: КСД, 2022. – 368 с.; Він же. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. – 512с.; Він же. Ялта: ціна миру. – Харків: КСД, 2019. – 416 с.; Він же. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. – Харків: КСД, 396 с.; Він же. Убивство у Мюнхені. По червонному сліду. – Харків: КСД, 2017. – 512 с.

17. Снайдер Тімоті Чорна земля. Голокост як історія і застереження. – К: Медуза 2017. – 394 с.; Він же. Перетворення націй. Польща. Україна. Литва. Білорусь – К: Дух і літера. – 2014; Він же. Лекції з історії України: <https://www.youtube.com/watch?v=OZlgAYG0uec>

18. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. Основи правознавства. 9 клас. Навчальна програма для освітніх закладів. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.osnovy.pravoznavstva-9.pdf>.

19. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. Громадянська освіта (Інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>.